

МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ НА „ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ”

ЗОРАН ЛУТОВАЦ
Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
zoran.lutovac@gmail.com

САЖЕТАК: Када се изучава мултикултурализам у земљама „Запад-ног Балкана” неопходно је најпре утврдити стање мултикултуралности и мултикултурализма, почев од нормативног оквира па до испитивања држав-не политике, која у одлучујућој мери одређује природу и функционисање политичке заједнице. Полазећи од тога да контекст, односно природа и структура политичке заједнице, одређује суштину права и слобода који су утврђени уставом и законима, као и да синергија добрих закона и ваљане политике омогућава делотворну политику интеркултуралности, интегри-сања и међусобног прожимања култура различитих националних зајед-ница у друштву – приступило се проучавању прокламованог мултикул-турализма са идејом да се утврди постоји ли уопште такав уставно-правни оквир и таква политика, и уколико их има, да ли међу њима постоји садеј-ство. Основни налаз јесте да се државе региона начелно опредељују за гра-ђанску државу, да се искључиво или претежно национално легитимизују у највишем правном акту, те да је фактичко стање обележено разним на-ционалним културним идентитетима који нису интегрисани у модел плу-ралног грађанства. Показује се да недостаје политичка воља која би на-челно опредељење за плуралну грађанску државу трансформисала у јавне политике које афирмишу вредности мултикултурализма, као и да мањкају снажне институције које су потпора таквој политици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мултикултуралност, мултикултурализам, интер-културални дијалог, Србија, „Западни Балкан”

Јачање популизма и слабење мултикултурализма у Европи повезује се на једној страни с јачањем отпора глобализацији, а на другој с мигрант-ском кризом, која је свој врхунац достигла 2105–2016. године. Оба ова

узрока јачања популизма и националне хомогенизације отворила су и питање места и улоге националних држава у оквиру и ван оквира ЕУ. Изнова је отворено и питање снаге и домаћаја мултикултурализма.

С једне стране, постоје захтеви за очување вредности на којима почива ЕУ, с друге стране, постоје захтеви за више демократије унутар ЕУ. Уз оправдане захтеве за више демократије нуде се националне вредности и делегирање надлежности са националног нивоа на наднационални. Ствара се неформална „Популистичка интернационала”. Као што је и сâм популизам и њени чланови су идеолошки разноврсни, али су нашли нешто заједничко – подржавају ауторитарне тенденције и доводе у питање вредности и институције либералне демократије. Сви они међусобно имају добре односе и сличне ставове о многим питањима: пре свега о мигрантима, бриселској бирократији и јачању националних држава, а не Уније.

Они који су за очување ЕУ као наднационалне заједнице траже модалитете за њено јачање како би ојачали интегративне процесе, вредносни систем и демократску политичку културу и како би утицали на државе чланице и државе кандидаткиње у обуздавању популистичких трендова и гушења либералних елемената у представничкој демократији, а у крајњем, и самог плурализма. У ком правцу ће се кретати Европа: у правцу Европе националних држава, јачања националног идентитета и националне хомогенизације или у правцу јачања наднационалне заједнице плурализма и мултикултурализма? Да ли је мултикултурализам већ „мртав” или је само у дубокој кризи, да ли има још наде за његову реанимацију и реафирмацију. Да ли је он могућ само у условима просперитета и стабилности, али не и у време великих искушења и изазова попут глобалне мигрантске или финансијске кризе? Сва та актуелна питања враћају нас на тему суштине мултикултурализма и поготову на његову улогу у хетерогеним државама, у мултикултуралним политичким заједницама које су у потрази за најцелисходнијим политикама управљања различитостима.

РАЗГРАНИЧЕЊЕ ПОЈМОВА: МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ, МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ, ИНТЕРКУЛТУРАЛНИ ДИЈАЛОГ

Политичко-теоријски појам мултикултурализам појавио се као одговор на неуспех асимилационог приступа интеграцији различитих националних или етнокултурних заједница у појединим државама и постао, најпре видљив, а потом и веома заступљен током шездесетих и седамдесетих година двадесетог века [Benhabib 2002; Inglis 1995]. Временом, то је постао један од оних појмова који се употребљавају толико често и неселективно да му се значење разводњавало. Тако је у свакодневној, па неретко и научној употреби, појам мултикултурализам поистовећиван и наизменично коришћен са појмом мултикултуралност. У овом раду биће извршено разграничење ових појмова које је постало готово општеприхваћено, а које под појмом *мултикултуралности* подразумева чињеницу постојања различитих етнокултурних заједница у једном друштву, а под

мултикултурализмом политичко-институционално третирање те културне и етничке плуралности. Дакле, мултикултуралност је нормативно-дескриптивног карактера, а мултикултурализам претпоставља креирање, спровођење и евалуацију мултикултуралне политике [Taylor 1994; Kymlicka 1995; 2001; Barry 1997; 2001; Parekh 2000; Kelly 2002; Miller 2002; Song 2014].

Политика мултикултурализма требало би, на једној страни, да је усмерена на јачање друштвене хармоније, тако што би доприносила јачању заједничких вредности целокупне заједнице, свих њених националних или етничких група, и тако што би промовисала различитост и поштовање плурализма, на другој страни. Све то би, у крајњем, водило већој социјалној правди и афирмисању начела једнакости у друштву и већој укључености у живот политичке заједнице свих етничких или националних група.

Међутим, услед праксе која се није поклапала са прокламованим вредностима и циљевима мултикултурализма, праксе која је водила све већим поделама и затварању појединих друштвених група уместо јачању социјалне кохезије, као и због честе, и неретко погрешне, свакодневне употребе термина мултикултурализам и сâм овај појам попримао је све више негативну конотацију у политичком и свакодневном животу, те је као одговор на ту чињеницу уведен нови појам и нови модел управљања културном разноликошћу – интеркултурализам, односно *интеркултурални дијалог*. Тај појам се користи у Белој књизи о интеркултуралном дијалогу Савета Европе, а многи аутори [Kymlicka 2001; Barry 2001; Parekh 2000] под овим појмом подразумевају *корекцију и надоградњу њојма мултикултурализма – јасније схваћање и доследније примењивање концепција мултикултурализма*.

Интеркултурални дијалог¹ може се дефинисати као отворена размена идеја између појединаца и група различитог националног, етничког, верског или језичког порекла на начелима међусобног уважавања с циљем афирмисања толеранције, разумевања, предупређивања конфликта и јачања друштвене кохезије. Као циљеви интеркултурализма, односно унапређеног мултикултурализма, постављају се решавање проблема *економске неједнакости, љолиничке рејрезентације и чвршће инклузије* различитих етно-културних група у друштво и политичку заједницу. Под инклузијом (социјалном интеграцијом) у Белој књизи подразумева се двосмерни процес и способност да људи живе заједно уважавајући достојанство сваког појединца и групе, опште добро, плурализам и разноликост, ненасиље и солидарност, као и способност да учествују у друштвеном, културном, економском и политичком животу. Инклузија обухвата све аспекте друштвеног развоја и целокупну политику, захтева

¹ У Белој књизи интеркултурни дијалог се односи на отворену и достојанствену размену мишљења између појединаца, група различитог етничког, културног, верског и лингвистичког порекла и наслеђа уз заједничко разумевање и уважавање. Присутан је на свим нивоима – у оквиру једног друштва, између више друштава, и између Европе и остатка света. Бела књига о интеркултурном дијалогу „Живимо заједно једнаки у достојанству”, Савет Европе, Стразбур 2008. [Bela knjiga o interkulturnom dijalogu 2008].

да се слабији заштите, као и да свако има право да буде различит, креативан и иновативan.

Прожимање разлика, а не њихово конзервирање један је од кључних циљева те политике. Очување посебности и инклузивност, заснована на универзалним људским правима и владавини права, темељ су тако схваћеног интеркултурализма, односно унапређеног мултикултурализма.

Бела књига представила је пет политичких смерница за промовисање интеркултуралности: 1) демократско управљање културном разноликошћу, 2) активно учешће грађанства у културном, друштвеном и економском животу, 3) усвајање интеркултурних знања, 4) отворен простор за дијалог и 5) афирмација интеркултурног дијалога у међународним односима. У том контексту ће мултикултурализам и интеркултурализам (интеркултурални дијалог) бити схваћени и у овом раду.

Чињенице које потврђују мултикултуралност у неком друштву и које сведоче о њеној разноликости важне су за разумевање природе плурализма тог друштва, баш као што је важно из нормативистичко-институционалног угла сагледавати политичку заједницу у којој је смештена. Међутим, за свеобухватно разумевање било ког друштва неопходно је сагледати и стање и перспективе мултикултурализма, односно креирање, спровођење и евалуацију мултикултуралне политике у њој.

МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ НА ”ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ”

Савремена друштва земаља у региону „Западног Балкана” би се у свакодневном, а нарочито у политичком животу могла означити као мултикултурална друштва. Западни Балкан је термин који се од почетка 21. века користи у ЕУ за балканске државе (с изузетком Турске) које нису биле чланице те организације: Србију, Хрватску, Босну и Херцеговину, Македонију, Албанију и Црну Гору. Иако су у хрватској јавности често негодовали због тога што се она сврстава у ту групацију земаља и упркос томе што је Хрватска у међувремену постала чланица ЕУ, у овом раду ће се она разматрати у оквиру земаља „Западног Балкана” односно групације земаља које припадају Западном Балкану. Осим што је схватање и појава мултикултурализма у нераскидивој вези са суседним земљама, важна је и чињеница да поред процеса придруживања држава кандидаткиња, унутар ЕУ се развија и процес тзв. унутрашње „еунизације” држава чланица – што у методолошком смислу оправдава овако дефинисан регион.

Мултикултуралност у њима првенствено је чињеница „културне различитости” особеног типа – националне, верске и културне разноликости. Оно што ту мултикултуралност чини посебно израженом јесте чињеница да су све те *разлике њолијички релевантне*, па често и доминантне у политичком смислу. Припадници већинског народа интеграцију посматрају као решавање постојећих или потенцијалних политичких проблема, док припадници националних мањина интеграцију сведе на кључне политичке захтеве: сразмерну заступљеност и што шири и про-

дубљенији спектар самоуправних права, од културних до политичких и територијалних.

Иако се у политичком животу мултикултурализам често наводи као део политичког програма или скупа јавних политика као дела „политике идентитета”, у пракси се такве прокламације свODE на широку палету националних политика идентитета. Мултикултурализам се у свакодневном и нарочито у политичком говору третира као политички коректан. То је појам који би требало да потврди опредељеност ка изградњи грађанског друштва, друштва које истовремено уважава националне, верске и културне разлике. У пракси, међутим, прокламовани мултикултурализам сводио се на политику прикривене или отворене доминације политичких елита већинске нације а негде, супротно томе, на привилегован положај мањинских заједница кроз тзв. позитивну дискриминацију.

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ И ЛЕГИТИМИЗАЦИЈСКИ ТЕМЕЉИ

Иако је братство и јединство било један од идеолошких темеља СФРЈ, оно није успело ублажити последице растакања заједничке државе. Напротив, међунационални сукоби били су једно од главних инструмената разилажења и сукоба међу бившим чланицама федерације. Сходно томе, године заједничког живљења, нису биле темељ за стварање грађански утемељених држава, него управо обрнуто национално-центричних државних творевина. Републике које су се одвајале из бивше заједничке југословенске државе у уставима и у пракси биле су етнонационално обојене, а „опасни други” били су држављани других националности [Lutovac 2017: 92–94].

У Уставу Србије од 1990. године писало је да је Србија „држава свих грађана који у њој живе”, међутим у стварном животу било је другачије, Србија је била држава у рукама радикалних популиста и јаког вође у којој су припадници мањина и припадници опозиције били третирано као „опасни други”, као потенцијални или као стварни непријатељи државе. Уставом од 1990. године Хрватска је у преамбули дефинисана као „национална држава хрватског народа и држава припадника аутохтоних националних мањина”, а Срби су од конститутивног народа (Члан 1 Устава СР Хрватске) постали национална мањина. Иако се у Члану 3, став 1 Устава Хрватске начело националне равноправности наводи као једна од основних вредности уставног система, у пракси је било сасвим другачије. Уместо хрватско-српског службени језик је постао хрватски (Члан 12), а у политичком животу Срби, али и сви остали који су се супротстављали радикалном национализму третирано су као претња новоуспостављеној независној држави. Радикални популизам заснован на национализму био је доминантна појава у обе државе, иако различитог порекла, природе и консеквенци, тако да је прича о мултикултурализму и када се појављивала имала пропагандно-политички, а не суштински карактер.

Ратним сукобима у Босни и Херцеговини претходио је референдум о независности који су Срби као конститутиван народ бојкотовали, а

упркос томе и упркос непостојања референдумске двотрећинске већине нелегално је проглашена независност. Мултиетничка Босна и Херцеговина („Југославија у малом“) после окончања рата 1995. године конституисана је као једна врста етничке (кон)федерације у којој је конституционално устројство, политички и свакодневни живот био доминантно одређен националним квотама, принципима и правилима. Македонију су Македонци видели као унитарну државу, а Албанци као двочлану македонско-албанску федерацију. Албанија која је за разлику од Југославије имала нелибералну националну политику у којој припадници националних мањина својој деци нису могли давати чак ни имена која су хтели, а да се о некавим колективним мањинским правима и не говори, надметала се са Приштином у томе ко ће бити Пијемонт свеалбанског великодржавног окупљања на Балкану. Мултикултурализам се у политичком речнику Балкана свео на одредницу која се користи само за комуникацију са суседним земљама, и то само онда када се траже права за сународнике.

Неусклађени однос декларативног и стварног најбоље се може видети на примеру уставно-правног поретка Црне Горе који декларативно почива на грађанском концепту политичког поретка², а који се сматра једним од „најбитнијих утврђења уставног карактера државе Црне Горе“ [Šuković 2009: 181]. Тај концепт академик Шуковић разрађује кроз дефинисање грађанина као носиоца суверености, једнакост права и слобода грађана без обзира на њихове групне особености, идентитете и припадности и најзад, кроз гарантовање посебних права за припаднике националних мањина која могу користити и у заједници с другима за осигурање једнаких услова за остваривање права. Као доносиоци Устава помињу се „слободни и равноправни грађани, припадници народа и националних мањина који живе у Црној Гори: Црногорци, Срби, Бошњаци, Албанци, Муслимани, Хрвати и други, привржени демократској и грађанској Црној Гори. Међутим, у пракси стварни носиоци суверености су владајуће политичке елите, а на остваривање права и слобода утиче најпре страначко опредељење, а потом и припадност одређеним идентитетима. Концепт грађанства схваћен као приврженост политичкој заједници у Црној Гори суочава се са низ системских препрека. Осим чињенице да највиши правни акт није био плод друштвеног договора и најширег консензуса, чињеница да је једна национална заједница, односно њен део који подржава идентитетске погледе владајуће коалиције, привилегована у статусном смислу и да се то сматра природним – озбиљна је препрека изградњи грађанског концепта државе [Лутовац 2015].

Природа и структура политичке заједнице одређује суштину права и слобода предвиђених уставом и законима, укључујући и мере афирмативне акције које се гарантују припадницима мањинских националних заједница. Иако су та права и мере афирмативне акције широко постављене и засноване на највишим међународним стандардима тешко је

² „Црна Гора је *грађанска*, демократска, еколошка и држава социјалне правде, заснована на владавини права.“ Члан 1, став 2 Устава Црне Горе. Устав Црне Горе од 2007. године, [Службени лист Црне Горе, 2007].

ускладити циљ стварања универзалне грађанске политичке заједнице са политичким захтевима заснованим на националном принципу. Није пронађена чаробна формула која би ове захтеве довела у међусобни склад, а један од кључних разлога је то што се уместо базичног друштвеног консензуса апсолутизовао принцип спровођења воље већине.

Уставна прокламација и програмске одредбе усмерене ка стварању грађанске државе без одговарајућих јавних политика и стварних опредељења политичких актера у том правцу – не могу стварати прави грађански идентитет и грађанско друштво, а самим тим ни грађанску политичку заједницу. Однос према националним мањинама, ма колико изгледао на основу анализе уставно-правног поретка и мера афирмативне акције, као однос афирмације мултикултурализма, у пракси производи јачање њихове (само)изолације, а не интеграције у друштво. Устав Црне Горе, на пример, у Члану 79 посебно се бави припадницима „мањинских народа и других мањинских националних заједница”. Међутим, није јасно на кога се све то односи, с обзиром да Устав не дефинише ко је припадник већинског, а ко мањинских народâ. Ако је критеријум број припадника одређене заједнице, онда су у Црној Гори сви припадници националних мањинских заједница, јер нема апсолутно већинске заједнице према попису становништва. Ако је, пак, критеријум пракса – повлашћени положај у друштву имају Црногорци који прихватају нове елементе црногорског идентитета, али не и Црногорци који се држе српских елемената свог идентитета. Узимајући у обзир, поред историјског критеријума и начело самоодређења, онда Црногорци српског идентитета и Срби нису припадници мањинских националних заједница, иако се у пракси тако третирају. У релативно-већинском смислу они који баштине српски идентитет у Црној Гори (пре свега језик) могли би се означити као најбројнија идентитетска групација која се фактички третира као мањинска групација [Лутовац 2015].

Политички представници мањина у својим захтевима за репрезентативношћу и самоуправом иду ка стварању етничке ексклузивности, увођења критеријума националне припадности као елиминаторног критеријума за представљање или заступање.

НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ

Политички захтеви за *ауџентичним њолийичким ѡредсѡављањем*, преко „ауџентичних мандата” јесте политички пројекат усмерен ка искључивању странака грађанске оријентације из трке за мањинске мандате. Политичке странке ако нису етничке (националне) или ако немају доминантно национални (националистички) програм или политику – аутоматски се искључују као могући ауџентични представници мањина, без обзира што својим програмом или својом политиком потенцијално могу више допринети бољитку неке мањинске националне заједнице, него „ауџентични” (националистички) представници те мањине. То би у пракси значило да демократски изабран представник неке мањинске националне

заједнице није аутентични представник те заједнице, ако није изабран на листи националне мањинске странке, него на листи странке која се залаже за грађанске вредности и у оквиру њих за равноправност те заједнице. Из другог угла посматрано, негативна искуства у процесу растакања СФРЈ водила су ка националној хомогенизацији и страховима од манипулисања мањинским гласовима од стране већинских народа. Отуда су се јавили захтеви за аутентичношћу и отуда етнизација политичког живота и заштите мањинских права.

На основу наведеног може се рећи да сама политичка партиципација националних мањина, распрострањеност те партиципације и њена дубина није сама по себи сведочанство постојања мултикултуралне демократске заједнице, нити сведочанство мултикултуралне јавне политике. Напротив, то може бити само одраз дубине и распрострањености међунационалног неповерења и суревњивости.

Интегративни, инклузивни модел, уместо искључујућег приступа у домену вођења јавних политика и изградње политичке заједнице намеће се као *win-win* (ситуација у којој сви добијају) начин да се изађе из зачараног круга грађанско-националних (националистичких) противуречности и контроверзи. Изградња демократске политичке културе и широког базичног консензуса о једној таквој потреби основа су за стварање инклузивних јавних политика које уважавају посебности и јачају заједништво.

Готово по правилу, у земаљама региона, према политичким представницима националних мањина води се политика уважавања класичних мањинских права, из ужих партијских разлога, а не због жеље да се води ефективна политика инклузије. Под плаштом заштите и очувања мултикултуралности, позивајући се на мере афирмативне акције, вођена је политика која је омогућавала привилегован положај за неке припаднике националних мањина, односно њихове политичке представнике: нпр. за Албанце кроз посебне изборне јединице, или Хрвате кроз смањивање изборног прага за улазак у Парламент у Црној Гори; етничке странке Бошњака и Мађара у Србији постале су коалициони партнери свих владајућих групација, често без обзира да ли је сарадња са њима била неопходна за формирање парламентарне већине; у Македонији су Албанци по правилу део парламентарне већине. Истовремено, политички представници мањинских политичких партија, али и добар део странака већинских народа у потпуности су етнизиковали своје програме и деловање, што се одражавало на укупну политичку сцену па и на потискивање грађанских вредности.

Тако је *мултикултурализам у интeрпeрeтaцији и пpакси умecтo дa будe aлтeрнaтивa нaциoнaлизму чecтo пocтaјаo cвecнo или нecвecнo, њeгoвa пoлитикa. Чак се у свакодневној политичкој реторици, па и у самим уставима, мултикултурализам меша са либералним концептом државе који подразумева културно-етничку неутралност која почива на индивидуалним правима. У cтвaрнocти држaвa „Зaпaднoг Балкaнa” je пpевлaдao нaциoнaлнa кoнцeпциjа изгpaдњe пoлитичкe зaјeдницe, иaкo су у њихoвим уcтaвимa пpевлaдaлe гpaђaнскe пpоклaмaциje.*

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ ИЗМЕЂУ ПРОКЛАМАЦИЈА И СТВАРНОСТИ

Етнификована политика колико год се позивала на грађанске принципе и вредности, по природи ствари, не води ка јачању грађанског идентитета државе и друштва, јачању легитимитета заједнице, него управо супротно томе, води снажењу посебних националних идентитета, а однос према држави као заједници одмерава се у складу са ужим „националним интересима” етничких група. Уместо демократије засноване на тражењу интегративних елемената за изградњу политичке заједнице, демократија се на овим просторима међу политичарима врло често доживљава као игра у којој „победник носи све”. Мултикултуралност као чињеница постојања различитих етничких, верских и културних идентитета у таквом политичко-вредносном контексту и одсуству демократске политичке традиције постаје прворазредно политичко питање.

Политичке странке националних мањина подржавају изградњу грађанске политичке заједнице у својим државама, али истовремено имају изразито етничке политичке програме. Дакле, поред уставних контрадикторности између начелног опредељења за грађанску државу и практично-политичког опредељења за националну државу, и политички програми мањинских странака су потпуно етноцентрични што не представља добру основу за политику која се може назвати интегративним мултикултурализмом.

Без обзира на природу уставне дефиниције и програмских опредељења кључних политичких актера за изградњу мултикултурног или либералног друштва, *државе реиона „Западној Балкана” функционишу као врло етничкификоване политичке заједнице, као доминантно јартијске, а не државе владавине љрава, у којој љоложај љрађанина љреовлађујуће зависи од љолијичке ојредељености, а етничка љријадности бива љредности или смејња у зависности од воље љартијских елија и расљоредга љолијичких снаја.*

Због свега наведеног, свођење изучавања мултикултуралности на нормативни оквир за заштиту права мањина методолошки је мањкаво. Осим тога, положај националне заједнице у једној земљи у много већој мери одређен је практичном државном политиком, него нормама, које без ваљаних и делотворних политика могу бити „мртво слово на папиру”. Синергија добрих закона и ваљане политике омогућава делотворну политику интеркултуралности, интегрисања и међусобног прожимања култура различитих националних заједница у друштву – зато је важно у проучавању мултикултурализма одговорити на питање да ли уопште постоје такви закони и таква политика, и ако их има, да ли постоји међу њима садејство и какви су ефекти таквог институционалног оквира и политичког деловања.

Поштовање националне, верске, језичке, односно културне различитости у ширем смислу, предуслов је стабилног и успешног мултикултуралног друштва и јачања елемената заједничког политичког идентитета.

Међутим, политизација различитости, односно политичка инструментализација различитости може довести до „парадокса мултикултурализма” који заштиту и уважавање различитости претвара у политику националног или етничког етикетирања [Eriksen 2004: 243–247].

Интеркултуралност представља теоријски и практично-политички концепт који подразумева свестрано прожимање култура на принципима међусобног поштовања и уважавања и та начела поставља као стубове стварања хармоничне политичке заједнице. Несклад између нормираног и оног што се дешава у пракси готово да је правило у земљама „Западног Балкана”, без обзира да ли се већ налазе у ЕУ или су ушле у процес прикључивања ЕУ. Мањине су релативно добро нормативно заштићене, политички представници мањинских странака неретко су натпропорционално присутни у политичком животу, али то несразмерно мало или готово никако не утиче на суштинско укључивање припадника мањина у све поре политичке заједнице.

У пракси Црне Горе, на пример, не поштује се принцип сразмерне заступљености који је предвиђен за националне мањине (Члан 79, став 10). Тај принцип не примењује се ни на оне који се нису самоодредили као национална мањина (Срби, Црногорци српског идентитета). Ови други третирају се као реметилачки фактор у процесу раздвајања некад испреплетаног идентитета. У стварном животу управо су они мета асимилационих идентитетских притисака, притисака усмерених ка унификацији и стварању хомогеног идентитета; они су, заправо, главна циљна група политике есенцијализације идентитета [Лутовац 2014].

У грађанској држави, сва она права која имају припадници већинског народа морала би бити доступна свим грађанима који се тако самоодређују без обзира како они дефинишу сопствени идентитет. Два комплементарна начела одликују стабилно мултикултурално друштво: неговање и *јачање оној што је заједничко*, на једној страни, и *уважавање различитости на индивидуалном и колективном плану*, на другој страни; другим речима: међусобно прожимање уместо искључивања, упознавање и уважавање различитости – од уставно-правних начела, преко закона и јавних политика до општег друштвеног принципа који постаје основ политичке културе у заједници. Дакле, познавање особености и различитости, као и висок степен толеранције неопходни су елементи за стабилност укупног политичког идентитета [Nyе 2007: 109–123].

Земље „Западног Балкана” налазе се између начелно одређења за грађанску државу и фактичко стања снажно изражених разних националних културних идентитета који нису интегрисани у модел плуралног грађанства. Поред начелно одређења, неопходна је пре свега политичка воља трансформисана у јавне политике које афирмишу њихову вредност, као и културни плурализам и снажне институције које су једној таквој политици. Посебну улогу у томе требало би да има одговарајући систем образовања и подршка медија.

Ако се као полазиште узму савремене концепције грађанства може се рећи да оне нису до краја озбиљно схваћене и прихваћене у државама

и друштвима земаља „Западног Балкана”. У тим концепцијама се инсистира на томе да грађанин мора да има прилику да учествује у заједничком одлучивању о важним питањима друштва, односно на активној партиципацији (републикански профил грађанина) и на заштити поља права и слобода од утицаја носилаца политичке моћи и могућности да се од стране грађана шири поље утицаја према носиоцима власти (либерални профил грађанина) [Белами 2008: 43].

Елементи мултикултуралистичког приступа грађанству [Kimlika 2004] у којем се тражи баланс између индивидуалних и колективних права губе се у пракси ових друштава двојачко: *кроз еџнификацију* политике и права, што обесмишљава суштину грађанског принципа као таквог, и кроз, покушаје *унификације* идентитета оних који другачије дефинишу свој идентитет.

Савремена мултикултурална демократија заснива се на традиционалним и новим грађанским вредностима, као и на институционалним иновацијама проистеклим из захтева за што већом самоуправом и равномернијом поделом власти унутар хетерогених политичких заједница [Marshall 1950; Napel & Theissen 2009; Kumlika & Wayne 2000; Lajphart 2003].

Новију политичку историју обележила је група посебних захтева мањинских заједница међу којима су се у многим земљама етаблирали: *ре-џрезенџијивности* у оквиру институција власти, или *самоуџрава* у области културе, образовања и информисања. У другим, пак, земљама ти захтеви се одбацују као непримерени, јер нарушавају либерални концепт грађанског друштва. И управо између ова два приступа налази се теоријски и практично – политички простор који би могао допринети устоличавању новог сета колективних права. Један од првих задатака у том процесу јесте онемогућавање дезинтегративног потенцијала који би урушавао темеље либералне државе и основних тековина класичног концепта грађанства.

Бавећи се мултикултуралним грађанством, Кимлика и други теоретичари мултикултурализма су у жижу својих истраживања ставили управо *однос између либералне концепције џрађансџива и мулџикулџуралних захџева за џосебним џравима* изводећи закључак да су мултикултурализам и либерални модел грађанства *комџаџиџбилни*, да је полагање неких колективних права на партиципацију у политичкој заједници могуће без опасности по њену дезинтеграцију, али су изражене и бројне резерве када су у питању захтеви за самоуправом [Kimlika 2004: 264–271]. Све предности и недостаци посебних права за националне и културне заједнице сликовито се показују на примеру земаља бивше СФРЈ. Међутим, то је само једна страна истог новчића – на другој страни тог истог новчића је сасвим другачији процес, процес који додатно усложњава политичке прилике: *наметање заједничког идентитета, унификација* на једној страни, или *инсџиџирање на различџиџостџима ван сваке рационалне мере* и настојања да се тако схваћене различитости институционализују, на другој страни. Када се оба та процеса сагледају интегрално, јасније се види какве су све потешкоће могуће у развијању теоријских концепата и њихове примене у реалном животу.

Један од одговора који се нуде за ова питања јесте *уставни њаџриоиџизам* Долфа Стернбергера (Dolf Sternberger) концептуално надограђен у делу Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas) и Јана Вернера Милера (Jan-Werner Müller), али он није могућ ако није заснован на базичном друштвеном консензусу и диференцираном грађанству које не дезинтегрише политичку заједницу. Да би грађански идентитет био институционално утемељен на принципима уставног патриотизма мора да почива на грађанском идентитету који се заснива и на *осећају њриџагносџи* политичкој заједници у којој сви имају једнака права и статус. И управо ту се налази темељни проблем грађанства земаља „Западног Балкана”.

Ако се као модел грађанства узме онај који подразумева активно учешће припадника политичке заједнице у обликовању темељних основа и кључних праваца развоја друштва [Miller 1995: 443] и где се под грађанством, поред система моралних представа, норми и вредности, подразумева и скуп права и политички статус припадника те политичке заједнице и њихов осећај припадности политичкој заједници – онда би се основано могло рећи да је грађански модел политичке заједнице тек циљ који би требало достигати у сваком сегменту његове суштине. Грађанска *држава*, грађанске *вредности*, грађански *идентџиџеџи* у земаљама „Западног Балкана” тек су у повоју, на нивоу уставне програмске оријентације и задатог циља.

УНИВЕРЗАЛНИ ГРАЂАНСКИ ИДЕНТИТЕТ

Концепт класичног грађанства подразумева да је припадност политичкој заједници изнад посебних групних припадности у оквиру те заједнице, али исто тако да та припадност није искључива према другим идентитетима. Ипак, посебни идентитети, инсистирање на разликама, а не на ономе што спаја, који су пробуђени и продубљени током 90-их година 20. века, још увек преовлађују.

Осећај припадности политичкој заједници, по природи ствари, не може бити развијен код оних који се искључују из те заједнице, а управо је осећај припадности и поноса у вези с тим означен и код Тејлора [Taylor 1994: 25–75] и код Кимлике [Kimlika 2004: 277–278], као неопходан за стварање кохезије унутар мултикултуралног друштва, поред поштовања либерално-демократских вредности и сагласности око процедуралних и формалних правила. Другим речима, *грађански универзални идентџиџеџи се не може грађиџи насуџроџи џојединачним идентџиџеџиџима*, нарочито кад су они тако изразито присутни, него би га, напротив, требало градити на разноврсности, уважавању разлика, ма колико оне биле изражене.

Грађанске вредности које су се историјски изграђивале и које су Лисабонским уговором верификоване као европске вредности [Lutovac 2015: 272–275] постајале су програмски циљеви и у земаљама које су се налазиле у процесу трансформације из реалсоцијализма у либерално-демократске политичке заједнице. Проблеми с којима су се суочавале земље

у транзицији било је недемократско политичко наслеђе, фасадни уставно-правни оквир и доминантно „поданичко-партиципативна политичка култура” [Komač 2010: 167–169]. Ако би се овоме додала склоност ка томе да се институције подвргавају партијској вољи и селективно уважавају, односно да се владавина права политички инструментализује и релативизује, онда је јасно пред каквим се изазовима налазе земље у транзицији пред којима је пут установљавања грађанских вредности које су инклузивне у односу према „другима” – пут владавине права, неговања и заштите људских права и консолидације демократског поретка.

Ако се мултикултуралност узме као основа грађанског идентитета, осећај припадности јединственом идентитету може се засновати, као што Кимлика и Тејлор наглашавају, искључиво на способности тог идентитета да интегрише и унапређује појединачне културне профиле у његовом оквиру. Притом, није довољно инсистирати на друштву које просто толерише различите културе, него на друштву које успешно интегрише и промовише различите начине доброг живота дате у појединим културама без опасности по њихове посебности. Грађански идентитет, између осталог, зависи од степена прихватања и уважавања културног плуралитета. Такав приступ, ако је систематски и системски, спроводи се путем уставно-правног поретка, система образовања и јавних политика. Међутим, стварност у земљама Западног Балкана је другачија. Ни за државне институције, ни за медије под контролом или утицајем влада, стварање грађанске свести, јачање грађанских вредности и врлина нису приоритети. Прокламује се плурализам и мултикултурализам, али се у стварности практикују јавне политике које воде јачању етничке хомогенизације.

ЗАКЉУЧАК

На основу наведеног може се потврдити да су грађанска *држава*, грађанске *вредности*, грађански *идентитети* на „Западном Балкану” тек у повоју, односно да су још увек, и то тек понегде, на нивоу начелне програмске оријентације и задатог циља. Државе Западног Балкана начелно се опредељују за грађанску државу, али се искључиво или претежно национално легитимизују у највишем правном акту. Дакле, фактичко стање у њима је сасвим другачије: обележено је разноликошћу националних културних идентитета који нису интегрисани у модел плуралног грађанства. Показује се да недостаје политичка воља која би начелно опредељење за плуралну грађанску државу трансформисала у јавне политике које афирмишу вредности мултикултурализма, као и да мањкају снажне институције које су потпора таквој политици. Неопходан састојак за чврсто утемељење мултикултурализма јесте консолидовање демократије и прихватање универзалних вредности развијених демократија попут демократске политичке културе, ефективне поделе власти са независним судством као гарантом и чуваром владавине права и људских права и слобода.

ЗАХВАЛНОСТ

Текст је резултат рада на Истраживачком програму 2020 Института друштвених наука који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Лутовац, Зоран (2014). Срби у Црној Гори после раздвајања Србије и Црне Горе 2006. године. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 146: 55–70.
- Лутовац, Зоран (2015). *Српски идентитет у Црној Гори*. Београд: Институт друштвених наука.
- Устав Црне Горе од 2007. године (2007). *Службени лист Црне Горе*, 1/2007. од 25. 10. 2007. године.
- Barry, Brian (2001). *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge, MA: Harvard.
- Belamy, Robert (2008). *Citizenship – A Very Short Introduction*, New York, Oxford University Press.
- Benhabib, Seyla (2002). *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton: Princeton University Press.
- Eriksen, Tomas Hilan (2004). *Etnicitet i nacionalizam*. Београд: Библиотека 20. век.
- Featherstone Kevin and Claudio Radaelli (eds.) (2003). *The Politics of Europeanization*. Oxford: Oxford University Press.
- Kelly, Paul (2002). *Multiculturalism Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics*. Oxford: Polity Press.
- Kimlika, Vil (2004). *Multikulturalno građanstvo*. Podgorica: CID.
- Komar, Olivera (2010). *Politička kultura u Crnoj Gori*. U: *Crna Gora u 21 stoljeću – u eri kompetitivnosti, pitanja vrijednosti*, Podgorica: CANU, 73/8, Podgorica (ur. Sonja Tomović Šundić).
- Kymlicka, Will and Norman Wayne (eds.) (2000). *Citizenship in Diverse Societies*; Oxford University Press.
- Kymlicka, Will (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, Will (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Lajphart, Arend (2003). *Modeli demokratije: oblici i učinak vlade u trideset šest zemalja*. CID Podgorica, Београд: Службени лист Србије.
- Lutovac, Zoran (2015). *Evropeizacija nacionalnog identiteta u procesu evropskih integracija Srbije*. U: *Nova Evropa i njena periferija*, uredili I. Vujačić i N. Beljinac, Београд: Факултет политичких наука и Удружење за политичке науке Србије.
- Lutovac, Zoran i Ksenija Marković (2017). *Opasni (neželjeni) drugi i populizam u Srbiji*. U: *Populizam* (ur. Z. Lutovac), Београд: Институт друштвених наука, 87–102.
- Miller, David (1995). *Citizenship and Pluralism*. *Political Studies*, XLIII(3): 432–450.
- Miller, David (2002). *Liberalism, Equal Opportunities and Cultural Commitments*. In: *Multicultural Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics* (P. Kelly, ed.), Oxford: Polity Press.
- Nye, Malory (2007). *The Challenges of Multiculturalism*. *Culture and Religion: An Interdisciplinary Journal*, Routledge, VIII(2): 109–123.
- Parekh, Bhikhu (2000). *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Šuković, Mijat (2009). *Ustavno pravo: univerzalna ustavna tematika i ustavno pravo Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Taylor, Charles (1994). The Politics of Recognition. In: A. Gutmann (ed.), *Multiculturalism*, Princeton: Princeton University Press, 25–75.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Устав на Република Македонија (1991). Собрание на Република Македонија, Број 08-4642/1. 17. ноември 1991 година, Скопје. Доступно на: <https://okno.mk/sites/default/files/009-USTAV-na-RM.pdf>. Приступљено: 23. 10. 2017.
- Barry, Brian (1997). Liberalism and Multiculturalism, *Ethical Perspectives* 4(2): 3–14. Доступно на: <http://www.ethical-perspectives.be/viewpic.php?LAN=E&TABLE=EP&ID=418>. Приступљено: 27. 7. 2020.
- Bela knjiga o interkulturnom dijalogu (2008). Živimo zajedno jednaki u dostojanstvu. Savet Evrope, Strazbur. Доступно на: http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_SerbianVersion.pdf. Приступљено: 27. 7. 2020.
- Inglis, Christine (1995). *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*. Managment of Social Transformation (MOST) – UNESCO, Policy Paper – No. 4. Paper prepared on the occasion of the “1995 Global Cultural Diversity Conference”, 26–28 April 1995, and the “MOST Pacific Sub-Regional Consultation”, 28–29 April 1995, both in Sydney, Australia. Доступно на: <http://www.unesco.org/most/pp4.htm>. Приступљено: 27. 7. 2020.
- Marshall, Thomas-Humphrey (1950). *Citizenship and Social Class*, Cambridge University Press. Доступно на: http://www.jura.uni-bielefeld.de/lehrstuehle/davy/wustldata/1950_Marshall_Citizenship_and_Social_Class_OCR.pdf. Приступљено: 28. 7. 2020.
- Song, Sarah (2014). Multiculturalism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2014 Edition), Edward N. Zalta (ed.). Доступно на: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/multiculturalism/>. Приступљено: 28. 7. 2020.
- Ten Napel, Hans-Martien and Florian Karim Theissen (2009). Taking Pluralism Seriously: The US and the EU as Multicultural Democracies?. In: Bart C. Labushagne, Reinhard W. Sonnenschmidt (eds.), *Religion, Politics and Law*, Leiden-Boston, Brill. pp. 363-392. Доступно на: <http://media.leidenuniv.nl/legacy/Taking%20pluralism%20seriously.pdf>. Приступљено: 28. 7. 2020.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

MULTICULTURALITY AND MULTICULTURALISM IN “WESTERN BALKANS”

by

ZORAN LUTOVAC
Institute of Social Sciences
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
zoran.lutovac@gmail.com

SUMMARY: When researching multiculturalism and the process of Europeanisation in Serbia and countries of the region, one must first examine the status of multiculturalism and multiculturalism, from the normative framework to states’ policies which

decidedly determine the nature and functioning of a political community. Starting from the fact that the context, nature and structure of a political community determines the essence of rights and freedoms stipulated by the constitution and laws, as well as that a synergy of good laws and sound policies enables an effective policy of multiculturalism, integration and interlacing of cultures of diverse national communities in a society, the proclaimed multiculturalism was studied in this paper, with a view to ascertain whether such constitutional and legislative framework and policies exist, and if they did, whether there was concerted action between them. The key finding was that the states of the region support a civil state in principle, that they are exclusively or predominantly nationally legitimised by the highest legislative acts and that the factual state is marked by various national cultural identities that are not integrated into the model of plural citizenship. The paper shows that there is a lack of political will to transform the declared support for a pluralistic civil state into public policies affirming the values of multiculturalism, as well as that there is a lack of strong institutions to support such policy. Creating civil awareness, strengthening civil values and virtues are not priorities for state institutions or media controlled by governments. Rather than that, their priority is to strengthen national identities. Hence, based on the above, we can affirm that civil *states*, civil *values* and civil *identities* are only at initial stages, i.e. that they are still, only occasionally, at the level of general programme orientation and set aims. The necessary ingredient for their firm establishment is a consolidated democracy and acceptance of universal values of developed democracies, such as the rule of law and protection of human rights and freedoms.

KEYWORDS: multiculturalism, multiculturalism, intercultural dialogue, Serbia, Western Balkans